

.....

SYUJETGA XOS UNSURLARNING QISSA POETIKASIDA TUTGAN O‘RNI

Shaxlo Botirova

**Alfraganus universiteti professori
filologiya fanlari doktori (DSc)**

Annotatsiya. Mazkur tezisda qissa poetikasida syujetga xos unsurlarning badiiy-funksional ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda syujetning yuzaga kelish omillari, kompozitsiya, fabula, detal va badiiy tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik nazariy hamda amaliy jihatdan yoritiladi. Arastuning poetik qarashlari va zamonaviy adabiyotshunoslik konsepsiyalari asosida syujetning qissa janridagi o‘rni ochib berilib, badiiy detalning voqealar rivoji, xarakter yaratish va g‘oyaviy mazmunni ifodalashdagi funksiyasi tahlil etiladi. Shuningdek, Nazar Eshonqul qissalari misolida syujet qurilishi va badiiy detallar orqali poetik yaxlitlikni ta‘minlash usullari ilmiy asosda baholanadi.

Kalit so‘zlar: syujet, fabula, qissa poetikasi, kompozitsiya, badiiy detal, badiiy tafakkur, Arastu, poetika, Nazar Eshonqul, xarakter, voqealar rivoji, poetik yaxlitlik, adabiyotshunoslik.

Ayonki, urib turgan yuragimizdan, olayotgan nafasimizdan, ko‘rayotgan borliq olamidagi har qanday jonli va jonsiz unsurlarning umumiy bir tarzda, ya‘ni muvozanatda marom bilan harakatini – Olamning qalbi, yagona Parvardigorning iznisiz sodir bo‘lmasligini tushunib borganimiz sari mukammal sirlar ochila boradi. Daryolar, ko‘llar va tog‘larning uzviy aloqasi, suvlarning bug‘lanishi, yomg‘irlarga aylanib, yerga tushish vaqtigacha barchasi Oliy Nizom qonuniyati sababli yuzaga chiqadi. Ana shu tartib va intizom butun olamdagi, sayyoralar o‘rtasidagi tenglik va ularning izchil harakati muayyan biz bilmagan qonuniyat asosida yuzaga chiqadi. Bu qudratli kuch sohibi Alloh taolo ekanining va uning har bir tirik jonga baxsh etgan mavjudlik falsafasi, ilmi va aql xususiyatining natijasi deb qarash o‘rinlidir. Negaki, hayot davom etar ekan, insonning tug‘ilishidan ellik ming yil oldin peshona yozug‘i

– taqdiri bitilishini unutmaslik shart! Taqdir har bir yaratilgan bu dunyoda yashab o‘tish va qanday yashash muhimligini taqozolaydi.

Qur’oni Karimda zikr qilingan ko‘pgina oyatlarda borliq va uning harakati – o‘lchovi xususida mufassal bilimlarga ishora qilingan. Jumladan: “Fotihada amr etilgan “olamlarning Rabbiga hamd” siri, bu oyatda ochilib ketgan, ya’ni olamlar bir tomondan faqat yer, osmonlar va ularning oralaridagi borliqlardangina iborat emas. Olamlar atamasi bilan aloqador bo‘lgan, masalan, cheksiz yo‘nalishlar va bular bilan bog‘liq makonlar bor. Cheksiz yo‘nalishlar, Rabb sifatining siri bilan o‘zlari bunyod etgan makonlarga, olamlarga, ya’ni koinotlarga cheksizlik ato etadilar. Bu cheksizlik osmon, yer va ular orasidagilarning naryog‘ida boshqa olam borligining ramzidir. Darhaqiqat, “Fotiha” surasidagi olamlarning egasi Rabbimizni hamd etish orqali – ochqich, ya’ni kalit bilan mulohaza qilinsa ko‘pgina sirlardan voqif bo‘lishimiz mumkin. Buni keltirishdan maqsad shuki, badiiy tafakkur ruhiyat va falsafa, bilish ehtiyoji bilan bog‘liq bo‘lganligi bois, yozuvchi voqelikni o‘z quvvayi hofizasi bilan noma’lumlikdan – ma’lum olamga olib chiqadi. Voqelik o‘z-o‘zidan bino bo‘lmaganidek, tuzish uchun g‘oyalar uyg‘unligi va konstruksiyasi zarur bo‘ladi.

Syujetning yuzaga chiqish omillari va usullari. Dunyo adabiyotida ilk antik davrlardan buyon fabula va syujet, uning yuzaga chiqish sabab va oqibatlarini idrok etishda ko‘pincha yunon faylasufi Arastuning “Poetika”siga tayanib ish tutadilar. Turlar va janrlarga doir deyarli ko‘pchilik tadqiqotlarda syujetning usul va yo‘sinlari bir-biridan tamomila farq qilmaydi. Chunki mohiyat aylanib, o‘sha Arastu qarashlariga borib tutashadi. Poetik talqinning A nuqtasidan B nuqtasigacha bo‘lgan oraliqda voqelik o‘ziga manzur sifat va shakllarni uyg‘unlashtira boradi. Chunonchi, mana shu uyg‘unlik oralig‘ida muayyan tartib borki, uni kompozitsiya o‘ziga qamrab oladi. Bu haqda Arastuning qarashlaridan kelib chiqqan holda mulohazalarimizni bayon qilib boramiz. Professor Y.Solijonov qayd etishicha: “Detal syujetni harakatga keltiruvchi motor hisoblanadi. Xarakterning o‘ziga xosligi ham, qahramonning ichki olami ham, tashqi qiyofasi ham, voqealar rivoji ham, fikrning tiniqligi ham, syujetning taranglik kasb etishi ham – barchasi ana shu detallar orqali amalga oshadi hamda ta’sirchan va ishonarli chiqadi. Buni yaxshi tushungan har qanday san’atkor asarida voqealarni detallashtirib bayon qilishga alohida e’tibor beradi”. Darhaqiqat,

mana shu jihat Nazar Eshonqulning hikoya va qissalarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Uning har bir detalga alohida mantiq va shakl yuklashi o‘ziga xos uslubiy manerasi tiniqlashuvidan shahodat beradi.

“Asar voqeasi – fabulalarning ayrimlari oddiy, boshqalari esa o‘zaro chirmashib ketgan bo‘ladi. Chunki rivoyatlarda aks etgan voqealar ham xuddi shundaydir. Men, shunday to‘xtovsiz va yagona voqeani sodda deb aytamanki, unday voqea davomida (yuqorida aytilganidek) taqdir o‘zgarishi keskin burilishsiz va to‘satdan anglashsiz sodir bo‘ladi, chirmashgan fabulada esa voqealar keskin burilish va to‘satdan anglash yoki ularning har ikkisi vositasida sodir bo‘ladi. Buning hammasi voqea mantig‘idan, avvalgi voqeaning zaruriyat yo ehtimollik asosidagi davomi tarzida kelib chiqishi kerak. Chunki biron narsa sababli boshqa narsaning kelib chiqishi bilan bir narsadan keyin boshqa narsaning yuz berishi o‘rtasida katta farq bor”. Binobarin, Arastu syujetni umumiy nom bilan fabula tarzida qo‘llaydi. Rivoyat timsolida yuzaga chiqishning sabab va oqibatlariga mantiqiy urg‘u berarkan, an’anaviy qissalar negizida talqin qiladigan bo‘lsak, qahramon muayyan ijtimoiy-estetik vazifani bajarish uchun maydonga, yo‘lga otlanadi. U oldidagi mashaqqatlarni birma-bir yengib o‘tadi. Qiyinchiliklar bilan qo‘lga kiritilgan maqsad o‘lim va yashash bilan davom etishi mumkin. Visol sari talpingan oshiqning oldidan minglab to‘siqlar chiqarkan, buni yozuvchi o‘z ixtiyoridan tashqarida deb biladi. Yozuvchi qahramonning asar voqeligiga aralashishga haqqi bo‘lmay, u o‘zining xatti-harakati bilan yo baxtli, yo baxtsiz, yo boy, yo kambag‘al bo‘lib namoyon bo‘ladi.

Adabiyotshunoslik atamalari lug‘atida syujetga quyidagicha baho beriladi: “Syujet personajlarning “harakat”laridan tarkib topadi. Personajlarning makon va zamonda kechuvchi xatti-harakatlari ham, ruhiyatidagi o‘y-fikrlar, his-kechinmalar rivoji ham harakatdir. Shu harakat tiplaridan qaysi biri yetakchilik qilishiga qarab syujetning ikki tipi ajratiladi: a) “tashqi harakat” dinamikasiga asoslangan syujet; b) “ichki harakat” dinamikasiga asoslangan syujet. Birinchi tipdagi syujetlarda personajlarning biror maqsad yo‘lidagi xatti-harakatlari kurashi, to‘qnashuvlari, hayotidagi burilishlar tasvirlanadi va shu asosda ularning taqdiri, ijtimoiy mavqeyida muayyan o‘zgarishlar yuz beradi. Bu nav syujetlarda voqea to‘laqonli tasvirlanadi va o‘z holicha ham badiiy-estetik qimmat kasb etadi. Ikkinchi tipda voqealar o‘z holicha

emas, personaj ruhiyatidagi jarayonga turtki berishi jihatidan ahamiyat kasb etib, asar davomida personajlar hayotida, taqdirida yoki ijtimoiy holatida emas, uning ruhiyatida burilishlar, o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu tip syujetlar adabiyotimizda ancha keyin, XX asrning 80-yillaridan paydo bo'lib, hozircha nasrning kichik va o'rta (mas., A.Azam, "Bu kunning davomi", "Asqartog' tomonlarda" shakllarida, shuningdek, bir qator dramatik (mas. Sh.Boshbekov. "Taqdir eshigi", "Eshik qoqqan kim bo'ldi") asarlarda sinab ko'rildi". Haqiqatdan ham, janriy-kompozitsion nuqtayi nazaridan syujetlar an'ana yoki noan'anaviy bo'ladimi, voqelikning yuzaga chiqish omillari bilan bevosita uyg'unlashuvi lozim. Ana shundagina yozuvchi maqsad va vazifalari ham muayyan darajada sababdan – oqibatga qarab siljiydi. Ilk jumladan boshlab xotimaga qadar aks etuvchi unsurlar dinamikasida yagona estetik markazga kelib tutashadi.

Nazar Eshonqul noan'anaviy qissalarining yuzaga kelish sabab va oqibatlarini, ramzlar, metaforalar salmog'ini G'arb adabiy-badiiy tafakkuridan benihoya huzurlanish natijasi deb qarash muhim. Chunki Frans Kafka butun olamni mukammal tarzda ko'rmoqchi bo'ldi. Boshqalarni ham shunga intilsin deb, qo'liga qalam oldi. Yosh bo'lishiga qaramay, olam jumboqlariga ramzlar orqali javob izladi. O'zining badiiy va benihoya kuchli tafakkur sarhadlaridan turib baho berdi. Nazar Eshonqul ham turkiy xalqlar mafkurasi, ildizlari, falsafasi, madaniyati hamda tarixi timsolida o'ziga xos yondashuvlarni belgilab oldi. Shunday qilib, Frans Kafkadan boshqacharoq usulda milliy noan'anaviy qissa janrining yuzaga kelishiga tamal toshini qo'ydi.

Professor M.Xolbekov shunday yozadi: "O'z ijodi orqali Kafka "ichki hayotni faqat boshdan kechirish mumkin, uni tasvirlash yoki muxtasar bayon qilib berish mumkin emas"ligini yaxshi bila turib, "dunyoni pokizalikka, haqiqatlikka va metindek mustahkamlikka ko'tarmoqchi edi". Uning azob-uqubatlari "osmon va yer, abadiy va o'tkinchi, Parvardigorning mutlaq mukammalligi (begunohligi) va u yaratgan Odamzodning mukammal emasligi (gunohga botganligi) o'rtasidagi murosasiz ziddiyatlardan xuruj tortadi. Unisi ham, bunisi ham – bir-biriga ulanmagan tomirlar, bir-biri bilan aloqasi yo'q tushunchalar, biri-biriga qovushmaydigan va bir-birini muvozanatda tuta olmovchi holatlardir. Yerda qurt-qumursqaga o'xshab

sudralib yurgan odamlarning ham, osmon-u falakda parvoz qiluvchi farishtalarning ham intilish va orzu-umidlarini jilovlab turadigan ulkan kuch mavjud. Kafka esa “haqiqatga barmoq uchi bilangina teginib ko‘rish”dan qanoat hosil qilishni aslo xohlamas edi. U butun haqiqatni, achchiq bo‘lsayam, g‘am-hasratga to‘la bo‘lsayam, baxt-saodatga yetaklamasayam, oxirgi qatrasigacha bilishni xohlardi. “Tuzoqlar qo‘yilgan zaminga ko‘zga qaramay qadam bosishdan xavfsiragan” Kafka, ikki olamni ajratib turuvchi chegarada muallaq holda to‘xtab qolgandek ko‘rinadi. Bir qo‘li bilan taqdiriga bitilgan umidsizlik, azob-uqubat hamlasini qaytarib tursa, ikkinchi qo‘li bilan hayotida ro‘y bergan barcha g‘am va hasratga to‘la voqealar bayonini yozib borardi. U yon-atrofidagi odamlarni ko‘rganidan, boshidan o‘tkazganlaridan ko‘ra ko‘proq o‘zi ko‘rgan va tushungan “obyektiv voqelik”ni tasvirlashga intilardi. Obyektiv voqelikka esa u o‘zgacha munosabatga bo‘lgan, nihoyatda sinchkovlik bilan unda kechayotgan jarayonlarni kuzatgan, miridan sirigacha o‘rgangan”. Haqiqatdan ham, Frans Kafkaning shaxsiy hayotdagi omadsizliklari unga ruhiy muvozanat sari dadil qadam tashlash tajribasini o‘rgatdi. Ota-onasining o‘rinsiz tanbehleri, do‘stlarining xiyonati, ko‘chishlar, yo‘qchilik va ta‘qiblar Frans Kafka shaxsining yanada mukammallashuviga, yangidan yangi g‘oyalarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Frans Kafka qissa-yu novella, romanlar-u esselarida syujetning “ichki harakat dinamikasi”ga asoslangan syujetdan unumli istifoda etganligini e‘tirof etish lozim. Taniqli yozuvchi Nazar Eshonqulning “Qora kitob” qissasidagi obrazlar silsilasi va syujet unsurlari xususida mulohaza yuritganimizda, ayniqsa, syujetning “*ichki harakat*” dinamikasiga oid ko‘rinishlari yaqqol namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Солижонов Й. Деталлар тилга кирганда. Ўзбек адабий танқиди. –Т.: “Турон-иқбол”. 2011. –Б.207.
2. Солижонов Й. Деталлар тилга кирганда. Ўзбек адабий танқиди. –Т.: “Турон-иқбол”. 2011. –Б.207.
3. Қуронов Д., Раҳмонов Б. Фарб адабий-танқидий тафақури очерклари. –Т.: “Фан”. 2008. –Б.32-33.
4. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: “Академнашр”. 2013.- Б.289.
5. Jurayeva, N. G. (2022). O ‘ZBEK ADABIYOTSHUNOSLIGIDA BAYT POETIKASI TUSHUNCHASINING TUTGAN O ‘RNI VA TIPALOGIK

ASOSLARI. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(11), 729-733.

6. Jurayeva, N. (2025). HOSIYAT BOBOMURODOVA SHE'RIYATINING POETIK XUSUSIYATLARI. Indexing, 1(1), 91-95.

7. Ibragimova, D. I. (2025). FACT AND INTERPRETATION IN THE REPRESENTATION OF HISTORICAL FIGURES. Экономика и социум, (5-1 (132)), 293-296.

8. Ibragimova, D. I. TERMINOLOGY OF HISTORICAL PROSE AND THE GENRE ISSUE IN UZBEK LITERARY STUDIES.